Sociologie Românească

ISSN: 2668-1455 (print), ISSN: 1220-5389 (electronic)

CUM NE GUVERNĂM SINGURI: ANALIZA INSTITUȚIILOR IMPLICATE ÎN PROCESUL DE CONSTRUCȚIE A SUBIECȚILOR NEOLIBERALI ÎN ROMÂNIA

Elena Trifan

Sociologie Românească, 2019, vol. 17, pp. 114-132

<https://doi.org/10.33788/sr.17.6>

Published by:
Expert Projects Publishing House

On behalf of:
Asociația Română de Sociologie

CUM NE GUVERNĂM SINGURI: ANALIZA INSTITUȚIILOR IMPLICATE ÎN PROCESUL DE CONSTRUCȚIE A SUBIECȚILOR NEOLIBERALI ÎN ROMÂNIA

Elena Trifan*

Abstract: In this article I will present who the main actors involved in the process of construction of neoliberal subjects in Romania are. The process of restructuring the economic model of Romania, during the 90s, has brought about many social changes, such as the flexibility of labour relationships, the growth of the service sector or the commodification of education and health. Concomitantly with the global transformations – globalization and automation – by the end of 2000s, it determined the emergence of a new type of activity in the socio-economic environment that is personal development. This analysis aims to present a practical application of the concept of governmentality developed by Michel Foucault, drawing from the prerequisite that the practice of personal development becomes a tool for the construction of subjects, the direction of the construction being given by the type of social and economic context of the study period, which in the article I call neoliberalism. Thus, I will describe how this practice has come to be embraced by many neoliberal actors involved in citizens' forming process – education, the media, the church and the non-governmental sector. The article is the result of an ethnographic approach, in which I used interviews, discourse analysis and content analysis, conducted between 2011 and 2016, mostly in Bucharest.

Keywords: *personal development; governmentality; neoliberalism; market-economy; media; education.*

Cuvinte-cheie: *dezvoltare personală; guvernamentalitate; neoliberalism; economie de piață; media; educație.*

* Școala Națională de Studii Politice și Administrative, Bulevardul Expoziției 30A, București. E-mail: trifan.elena@gmail.com.

Introducere

Sintagma „dezvoltare personală” pe care o folosesc pe parcursul articolului are un sens restrâns care se referă la acțiuni direcționate întreprinse de o persoană cu scopul precis de a se îmbunătăți. În acest articol voi prezenta industria generată de această dorință de îmbunătățire, în special în București, dar și în alte zone din România. Urmăresc să descriu care sunt metodele de dezvoltare personală, cine sunt persoanele care oferă aceste servicii, cine sunt cei care își doresc să facă dezvoltare personală și cum se construiesc relațiile dintre cele două grupuri de actori. De asemenea, voi prezenta modul în care acest curent a început să fie popularizat, de la susținere din partea statului, prezență în media și până la relația cu Biserica Ortodoxă Română. Din momentul în care am început cercetarea, în urmă cu șase ani, și până în prezent, paleta de servicii de dezvoltare personală a crescut și s-a diversificat foarte mult. Astfel, în acest articol voi prezenta care au fost factorii care au favorizat expansiunea și voi descrie cum arată acum piața de dezvoltare personală din București și România.

În literatura de specialitate, dezvoltarea personală și dezvoltarea acestor servicii a fost pusă în legătură cu modelul social și economic denumit neoliberalism. În alte lucrări (Trifan, 2015; Trifan, 2016) am abordat modul în care aceste servicii sunt un instrument neoliberal de guvernare și cum se produce aceasta la nivel individual. În acest articol voi argumenta cum au contribuit actorii instituționali la instaurarea și promovarea dezvoltării personale ca agent de construcție de noi subiecți în context neoliberal. Intrarea serviciilor de dezvoltare personală în mediul românesc s-a făcut dimpreună cu intrarea companiilor multinaționale și dezvoltarea sectorului de servicii. Procesul de privatizare a industriei a fost urmat de un proces de reconfigurare a economiei, ce a permis dezvoltarea unui sector de servicii. Majoritatea corporațiilor au externalizat către România serviciile ce conțineau locuri de muncă mai prost remunerate și care implicau mai puține abilități și competențe din sfera muncii afective. Munca afectivă, pe care Hardt și Negri (2000) o descriu drept munca ce produce și manipulează afecte și oferă drept exemplu munca asistenților legali, a însoțitorilor de zbor sau a angajaților de fast-food, la care putem adăuga munca din vânzări sau de tipul suport clienți, s-a dezvoltat foarte mult în România ultimilor ani. Cu toate acestea, serviciile de dezvoltare personală organizate de către corporații s-au adresat în mod special pozițiilor de conducere pentru că erau esențiale în a asigura organizarea noului sistem economic, bazat pe competiție și profit, și pentru că cei aflați în astfel de poziții îi instruiau pe angajații din subordine. Concomitent, schimbările modelului economic, prin angajare completă în controlul inflației, coroborat cu concedieri masive din marea industrie, au introdus nesiguranța locului de muncă și importanța flexibilității și adaptării la un mediu de muncă constant în schimbare. Această nouă situație a construit incertitudine și insatisfacție. În plus, sistemul capitalist introducea și o componentă ideologică care indica că pentru a reuși în noul sistem este suficient să muncești și să te dezvolti constant. Acești factori au determinat

apariția serviciilor de dezvoltare personală și în afara training-urilor corporatiste, în care persoanele au simțit că devin din ce în ce mai responsabile de propria lor viață, iar această presiune a creat o nouă nevoie – nevoia de îmbunătățire personală. Din această argumentație s-ar putea înțelege că serviciile de dezvoltare personală au ajuns în special la persoanele cele mai vulnerabilizate de aceste transformări – fosta clasă muncitoare care a fost disponibilizată și care ajuns în poziții de precariat: muncă la negru, contracte pe salarii minime sau pensionări înaintea limitei de vârstă și pe motiv de boală. Însă dezvoltarea personală, fiind o practică nouă, necesită acces la informații, iar pentru cei din afara mediului corporatist, singurul discurs de dezvoltare personală a fost cel oferit de companiile de tip MLM, Amway, Avon și Oriflame, care, prin natura activității lor, au împins mai mult la precarizare și exploatare. Serviciile de dezvoltare personală au apărut mai întâi în marile orașe, în zona angajaților din corporații care fie că apelau la ele pentru a se adapta la cerințele locului de muncă, fie pentru a găsi soluții de gestionare a noilor presiuni de muncă, cum ar fi flexibilitatea, munca peste program, stresul și burnout-ul. În continuare voi discuta despre momentul în care aceste servicii ajung să fie din ce în ce mai popularizate și normalizate ca practici cotidiene ale cetățenilor, ajungând să fie practicate de tot mai multe organizații care își schimbă scopul prin această adaptare.

Metodologie

Articolul este bazat pe cercetarea realizată pentru lucrarea de doctorat. Demersul de cercetare este unul de tip etnografic și implică îmbinarea mai multor metode de cercetare. Astfel, au fost realizate observații participative și non-participative la cursuri de dezvoltare personală, interviuri în profunzime cu participanți și traineri, discuții în profunzime cu persoane denumite informatori principali. De asemenea, am folosit analiză de conținut pentru cărți de dezvoltare personală, bloguri și analiză de discurs pe prezentări video, alături de monitorizare media prin intermediul motorului de căutare Google. Analiza a cuprins și o dimensiune de studiu a legislației, cât și a contextului socio-economic în care aceste servicii s-au dezvoltat. Am realizat zece interviuri cu coachi, două cu psihologi, cinci cu studenți la psihologie, unul cu o consilieră de carieră, patru cu studenți la comunicare, trei angajate ONG, doi traineri, două antreprenoare, șapte angajați în multinaționale (domenii: IT, cercetare piață, hotelier, energie, construcții) – șapte persoane de sex masculin, 29 de persoane de sex de feminin. Am participat la trei târguri de dezvoltare personală și la 16 evenimente de dezvoltare personală (prezentări, ateliere, cursuri). De asemenea, am avut un informator principal, coach, cu care am discutat pe parcursul cercetării despre ipotezele și concluziile studiului.

Recenzia literaturii

În literatura de specialitate, în special cea anglo-saxonă, forma cea mai comună de dezvoltare personală care a fost analizată au fost cărțile de *self-help*. Am clasificat literatura în funcție de două categorii – cum se raportează la practică, dar și după poziționarea teoretică-politică. Majoritatea literaturii din zona sociologiei și studiilor culturale analizează critic acest fenomen. Un exemplu de critică sociologică din zona marxistă este adusă de Dana Cloud care argumentează că ideile terapeutice sunt folosite pentru a pacifica și a slăbi criticile aduse capitalismului modern (Cloud, 1998). Abordarea se bazează pe analiza retorică marxistă a mai multor tipuri de produse culturale – filme, știri și politici feministe. Argumentația propusă de Dana Cloud (1998) este axată pe faptul că limbajul de terapie a devenit hegemonic, fiind folosit deopotrivă și de politicieni, manageri, antreprenori, feminști și neo-marxiști. Aceștia folosesc ceea ce Cloud (1998) numește *explicații personalizate și individualizante* care resping determinarea sistemică a problemelor sociale precum discriminarea, exploatarea, sărăcia sau chiar războaiele. Dezvoltarea personală devine o extensie a discursului patriarhal, iar cărțile sunt o formă de consolare, nu una de rezistență.

O altă perspectivă pornește de la scrierile lui Michael Foucault, unde dezvoltarea personală poate fi considerată o tehnologie a sinelui (1988). Foucault argumentează că tehnologiile sinelui reprezintă tehnici care: „(...) permit individuals to effect by their own means or with the help of others a certain number of operations on their own bodies and souls, thoughts, conduct, and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection, or immortality” (Foucault 1988, 18).

În democrațiile liberale pentru Foucault modalitatea prin care sunt guvernați cetățenii, adică guvernamentalitatea, se numește bioputere, adică metodele de constrângere pentru cetățeni iau o formă non-violentă prin expertiză și știință, cum ar fi sociologia, arhitectura, demografia etc. Iar, în neoliberalism, Nikolas Rose (1996) a introdus conceptul de neo-guvernamentalitate și a atras atenția asupra științelor legate de psihic, în special psihologia, care ajung să îndeplinească rolul de modelare a cetățenilor. Astfel, tehnologiile sinelui devin forme importante de guvernare, pe care Rose a denumit-o autoguvernare. Cu alte cuvinte, dezvoltarea personală participă la formarea de noi cetățeni guvernabili ai capitalismului târziu la care aceștia aderă în mod conștient și sistematic. Un corp important de literatură analizează din această perspectivă procesul de dezvoltare personală. Heidi Marie Rimke (2000), Rebecca Hazleden (2003), Warwick Tie (2004), Karmen Erjavec și Zala Volčič (2009), Sam Binkley (2011, 2014) argumentează despre cum tehnicile de auto-ajutorare construiesc indivizi care se guvernează singuri, în contextul în care statul și societatea se reconfigurează. Sub aspect metodologic, majoritatea cercetărilor reprezintă analize de conținut ale cărților de auto-ajutor (*self-help*). Pentru Heidi Marie Rimke, acest curent este un instrument prin care sunt guvernați cetățenii astfel încât sinele lor auto-responsabil are mai puțină autonomie (Rimke,

2000). Sam Binkley analizează, tot din perspectiva guvernamentalității, importanța psihologiei pozitive în impunerea proiectului neoliberal (Binkley, 2011). Karmen Erjavec și Zala Volčič explorează discursul de auto-ajutor ca parte integrantă a discursului managerial în contextul postsocialist al neoliberalizării societății (Erjavec și Volčič, 2009). Tomas Matza examinează practicile și politicile de *self-help* din Rusia prin intermediul unei emisiuni radio, ajungând să interogheze statutul neoliberalismului din această țară (Matza, 2012). Lisa Blackman urmărește curentul dialogic în psihologie, urmărind cum este construit în cadrul disciplinei sinele dialogic și, în consecință, patologia psihică și normalitatea, pe care le pune în legătură cu un context social și cultural – capitalismul flexibil (Blackman, 2005). Rebecca Hazleden subliniază diferența dintre *tine* și *sinele tău* (Hazleden, 2003). Sinele reprezintă o entitate cu emoții, trăiri, opinii, ego pe care un observator obiectiv, tinele, trebuie să le ghideze și să le controleze. Nickola Pazderic discută despre practica Heqi pe care o denumește „cvasi religioasă” și despre cum aceasta relevă o relație complexă între cerința neoliberală de a avea succes, concepții despre energie și iubire, tehnologie audio și producția sinelui modern (Pazderic, 2013). Pentru Pazderic (2013), Heqi produce subiecți moderni în legătură cu cerințele globale ale capitalismului. George Sanders pornește de la conceptul foucaultian de *tehnici pastorale de putere* pentru a explica cum se realizează în capitalism construcția de indivizi autoguvernabili (Sanders, 2012). În mod similar, Warwick Tie pornește în înțelegerea conceptului de *viață psihică a guvernamentalității*, folosind exemplul auto-ajutorului ca mod de guvernare liberală (Tie, 2004). Laurie Ouellette și Julie Wilson realizează un studiu de caz despre franciza Dr. Phil, argumentând că este un mod de a construi cetățeni neoliberali în termeni de gen (Ouellette și Wilson, 2011). Malcolm Hamilton descrie modificările prin care a trecut Festivalul Mind-Body-Spirit din Marea Britanie. Acesta observă o tranziție de la preocupările globale, legate de planetă din anii '70-'80, spre preocupări legate de stilul de viață al participanților și bunăstarea individuală, notând apariția firmelor de produse cosmetice și prezentând implicațiile pe care le-a avut asupra vizitatorilor și a subculturii New Age din anii '90-'00 (Hamilton, 2000). O analiză similară care pune în legătură curentul New Age cu practicile actuale este realizată de Elizabeth Puttick. Aceasta discută despre secularizarea mișcărilor din anii '70 care s-au transformat în actualul curent de dezvoltare personală, trecându-se astfel de la un curent de nișă la unul de masă ce a pătruns în domeniul afacerilor, armatei și politicii (Puttick, 2000). Una dintre lucrările care abordează același subiect cu cea de față, dar care nu folosește date culese prin interviuri sau muncă etnografică, este *Optimizing the Self: Social Representations of Self-Help* de Ole Jacob Madsen. Autorul analizează prin perspectiva psihologiei critice creșterea interesului pentru tehnicile *psy* în Norvegia și argumentează că sunt metode de gestionare a sistemului neoliberal (Madsen, 2015).

Prezentul articol își propune să contribuie la acest corp de literatură, explicând cum acest instrument de autoguvernare a pătruns în România și cum este acesta practicat.

O altă perspectivă critică asupra fenomenului este prezentată de un corp de literatură care oferă o analiză dintr-o perspectivă conservatoare, argumentând cum aceste practici conduc la înlocuirea valorilor tradiționale și a transformării vieții publice. Spre exemplu, Nolan (1998) consideră că etosul terapeutic se bazează pe un sine emancipat, care este centrat pe eficiență, productivitate și eficiență cost-control, alături de auto-actualizare, împlinire și demnitate umană, care, în perspectiva lui Nolan (1998), a încurajat statul să pătrundă în viețile cetățenilor. Totodată, el consideră că acest etos promovează patologizarea comportamentului uman, care implică invadarea sferei publice cu exprimarea relațiilor personale. La acestea se adaugă și componenta de victimizare, adică auto-definirea participanților ca victime ale unui trecut sau unui mediu social care îi oprimă, alături de cea de etică emotivistă, care sugerează că emoțiile stau la baza deciziilor morale, a înțelegerii relațiilor cu alții și cu propria persoană. Un alt autor este Christopher Lasch care realizează primele analize ale *culturii terapeutice* în Statele Unite și pentru care permanenta auto-monitorizare specifică acestuia este un semn al narcisismului (Lasch, 1979) și al culturii narcisiste.

Cu toate acestea, există și un corp de literatură care consideră că aceste tipuri de servicii sunt benefice, Anthony Giddens fiind unul dintre cei mai importanți autori care argumentează această perspectivă. Anthony Giddens (1991), pornind de la studii ale grupurilor de ajutor de tipul Alcoolicilor Anonimi și de la cărțile de *self-help*, argumentează că aceste practici ajută la formarea sinelui și oferă mai multe posibilități de devenire față de practicile tradiționale (Giddens, 1991). Din perspectiva acestuia, societatea trece printr-un proces de *de-tradiționalizare* în care valorile religioase sunt dezbătute și înlocuite. Astfel, lucrurile nu mai sunt un dat, ci trebuie să fie construite, literatura *self-help* și alte practici ale sinelui ajutând în acest proces.

Articolul de față își propune să contribuie la dezvoltarea corpului de analiză care pornește de la conceptul de guvernamentalitate propunând să descrie cum acționează acesta la nivelul societății.

Tipuri de practici

Serviciile de dezvoltare personală pot fi clasificate, în funcție de preferințele utilizatorilor, în două tipuri de practici: dezvoltare personală bazată pe intuiție, care mai este denumită și dezvoltare spirituală; dezvoltare personală bazată pe cogniție, care utilizează concepte și tehnici din psihologie. Totuși, nu există o delimitare clară între aceste categorii, mai ales că multe dintre metodele apărute în ultimul timp îmbină concepte din știință cu noțiuni din religii sau spiritualitate, situație descrisă și de Swan (2010) pe care o denumește *mag-pie*. În cele ce urmează voi descrie fiecare dintre cele două tipuri de practici.

Dezvoltare spirituală

Dezvoltarea spirituală se bazează pe practici care împrumută tehnici și terminologie în special din filosofii orientale și are un istoric mai lung în România, ce s-a menținut și în perioada socialistă. Tehnicile de yoga și Reiki au fost primele despre care au apărut informații în cărțile publicate după 1989, având o perioadă de popularitate mai ridicată, ce a atras și publicitate negativă prin grupul MISA condus de Gregorian Bivolaru. Reiki a fost dezvoltată de un călugăr budist, iar principiul de bază este că prin intermediul palmelor practicantului se transmite energia universală care vindecă. Dezvoltarea personală este realizată prin cursurile de inițiere în Reiki. Aceste practici mai au în comun ceea ce se numește „legea atracției”, care consideră că realitatea cotidiană poate fi influențată de gânduri. Această idee a fost popularizată la începutul secolului XX prin *New Thought* și a reapărut în ultimele decenii prin cartea *The Secret* scrisă de Rhonda Byrne (2006), devenită bestseller în mai multe țări, inclusiv în România. Acest tip de dezvoltare personală pornește de la premisa că dacă o persoană își concentrează adesea gândurile asupra unei dorințe, aceasta se va împlini. Un alt exemplu popular de dezvoltare personală din această categorie este *Tetha Healing*, o practică ce îmbină elemente din „legea atracției” cu o teorie despre undele cerebrale. Este o tehnică de meditație prin care creierul ajunge să includă și unde Tetha prin care practicantul îl poate vedea pe „Creatorul Tuturor Lucrurilor Care Sunt” și astfel va produce bunăstare emoțională și fizică. Metoda a fost dezvoltată de Vianna Stibal, care a susținut că folosind această tehnică a reușit să se vindece de cancer.

Terapia cu îngeri este o altă metodă de meditație care funcționează pornind de la relații cu energiile care nu sunt vizibile. Spre deosebire de *Reiki* (care face apel la budism) și *Tetha Healing* (care preia terminologie din știință), terapia cu îngeri se concentrează pe elemente din religia creștină. Comunicarea cu îngerii se face prin mai multe căi: clar simțire, clar viziune, clar cunoaștere și clar auz. Comunicarea se poate face direct cu arhanghelii, prin formulări de tipul: „Rafael, te rog, ca lumina ta verde să curgă peste mine”, iar apoi se atinge locul unde există durere fizică. Fiecare arhanghel are o specializare. Pentru blocaje emoționale este invocat Uriel, arhanghelul-psihiolog, pentru curajul de a face schimbări, Mihail, pentru că acesta lucrează pentru curățare și purificare, iar Gabriel este recomandat pentru probleme legate de comunicare.

Există numeroase alte forme de dezvoltare personală care implică meditație și relația cu energii: respirația holotropică, terapia cu boluri tibetane, consultații *akasha*, mesmerism, *Mind Synergy*, *Quantum Touch*, *Yumeiho*, terapie transpersonală, *Access BARS* și lista continuă.

Aceste practici sunt contestate din punctul de vedere științific, mai ales că unele dintre ele pretind vindecarea unor probleme de sănătate grave, cum ar fi cancerul. Există totuși un tip de practică, care implică meditație, pentru care există studii care să susțină impactul pozitiv pe care îl au asupra stării de bine a practicantului: *Mindfulness*. Conceptul principal al practicii este concentrarea pe prezent și pe

stimulii din prezent a participantului care de obicei se obține prin meditație și atenție la respirație.

Una dintre informatoare mi-a atras atenția că tehnicile axate pe intuiție și pe energie sunt accesibile tuturor, indiferent de nivelul de educație și cunoștințe anterioare, pentru că folosesc un limbaj mai simplu, spre deosebire de tehnicile care folosesc limbaj de specialitate care necesită cunoștințe anterioare.

Dezvoltare cognitivă

Tehnicile de dezvoltare personală care se bazează pe terminologie din științele psihologice sunt NLP – programare neuro-lingvistică și coaching, constelații familiale și ateliere de dezvoltare personală centrate în jurul unei teme.

Coaching este un tip de dezvoltare personală care este realizată cu ajutorul unui coach care ghidează și asistă individul prin procesul de schimbare. Schimbarea nu privește întreaga viață a individului, ci este concentrată în jurul unui obiectiv. Coach-ul nu oferă sfaturi directe, dar ajută prin reformulări, întrebări și teme de gândire, ghidându-l pe individ să schimbe ce este latent în el. Sesiunea de coaching implică resurse informative din diferite metode de dezvoltare personală, în funcție de scopul ședinței. A fost dezvoltat în special pentru organizarea echipelor în cadrul firmelor, dar au apărut diverse alte forme: coaching de viață, spiritual etc. Un alt tip de dezvoltare personală sunt cursurile de programare neuro-lingvistică (NLP) ce cuprind metode prin care se învață controlul gândurilor, al emoțiilor și al limbajului prin care, la fel ca în coaching, sunt atinse obiectivele practicanților. NLP este o metodă dezvoltată în anii '70 de doi psihologi, însă unele studii din același domeniu au contestat validitatea științifică a acestei metode. Cu toate acestea, NLP are în continuare succes și tehnicile dezvoltate în cadrul metodei sunt preluate și folosite și în alte practici, cum ar fi *Tehnica de Eliberare Emoțională* care este folosită și în coaching. NLP este o practică în sine, dar și un suport teoretic din care sunt preluate anumite tehnici pentru alte practici. Swan (2010) menționează că practicienii de dezvoltare personală preiau din diferite surse tehnicile și informațiile despre sine atunci când construiesc un curs de dezvoltare personală, fiecare practician construind o metodă inovatoare.

Alte tipuri de clasificări

O altă modalitate de categorisire a practicilor de dezvoltare personală depinde de modul în care sunt organizate. Cursurile sunt organizate pentru un număr mai mare de participanți și reprezintă și o modalitate de promovare a altor tipuri de servicii oferite de către vorbitor. Acestea pot descrie o anumită metodă de dezvoltarea personală sau povestea de viață a oratorului, iar de cele mai multe ori acestea se întrepătrund. O altă formă sunt atelierele (workshop-uri) care reprezintă punerea în aplicare a unor tehnici. Acestea sunt organizate pentru mai puține persoane, au un grad mai crescut de interactivitate între organizatori și participanți

și un număr mai mare de întâlniri. Atelierele sunt construite în jurul unei teme (relații, afaceri, dezvoltarea unor abilități) sau practicarea unei metode (introducere în Reiki, introducere în NLP etc.)

Cealaltă formă întâlnită este a discuțiilor în privat. Acestea pot lua forma unor ședințe de terapie, dar în care se aplică o tehnică specifică dintre cele descrise mai sus, în special coaching.

O altă formă de cursuri și ateliere de dezvoltare personală sunt centrate în jurul unor teme, care sunt construite pentru a rezolva o problemă specifică. O parte dintre teme privesc preocupări generale, cum ar fi găsirea fericirii, sensului în viață sau a armoniei. O altă parte discută despre împlinirea scopurilor și viselor în viață, iar unele cursuri adresează direct din titlul problematica îmbunătățirii personale. Totodată, există cursuri care pun în discuție unele aspecte din psihologie, despre motivație, voință, timiditate, anxietate, relații de dependență, acceptare de sine.

Cum ajungi să fii practicant de dezvoltare personală?

Clienții sunt cei care aleg și validează un anumit practicant. În acest scop există diferite forme prin care practicanții se legitimează. Una dintre ele este reprezentată de certificare. Aceasta reprezintă obținerea unui document care atestă că practicantul a trecut prin diferite stagii de formare. Certificările sunt contra-cost și de cele mai multe ori reprezintă o investiție financiară destul de mare. Pentru coaching, costurile depășesc cu multe ori 1.000 de euro, pentru NLP peste 500 de euro, iar pentru Reiki costurile pot fi mai mici (există cursuri de inițiere și pentru 100 de euro). Când am început cercetarea, în 2011, certificările din coaching se obțineau în afara României. Între timp au apărut școli și în România care pot oferi certificare în coaching. În plus, diferite organizații internaționale au deschis filiale și în România, cum ar fi Dale Carnegie Training Center, Călătoria România, *Points of you* România etc. Acestea oferă certificări în specializările respective și reprezintă o sursă de credibilitate și legitimitate pentru că vin de la inițiatorii metodei. În toate formele de dezvoltare personală prezentate mai sus există școli de formare care oferă grade diferite de certificare, care variază de la începător la avansat, costul acestora crescând în funcție de nivel. Într-o lucrare anterioară (Trifan, 2015) am discutat cum coachingul poate fi similar cu o comunitate de practică, datorită proceselor de învățare implicate și a mijloacelor de transmitere. La fel ca în cazul Alcoolicilor Anonimi, coachingul schimbă identitatea indivizilor implicați, care învață să practice un nou sine. În România sunt mai multe școli de coaching care pot oferi acreditări, o parte sunt înscrise în asociații profesionale locale (ex: Asociația Română de Coaching), o parte în rețele internaționale (ex: International Coaching Federation), iar o altă parte sunt acreditați de Autoritatea Națională pentru Calificări. Pentru a obține certificare în coaching, o persoană trebuie să treacă printr-un proces de învățare care implică participarea la conferințe online, seminare, sesiuni personale de coaching, sesiuni cu colegii de coaching

și supervizare. Există diferite stagii de cunoaștere a meseriei, care au denumiri diferite în funcție de școală, la Metasystem sunt: *trainees* și *Master Coaches* sau *High Potential Coaches*.

Pe lângă diferitele nivele de certificare care asigură un grad mai crescut de încredere, niciun practician nu are doar un singur tip de certificare. Pe blogurile pe care le-am analizat și în discuțiile cu practicienii, fiecare certificare contează, iar cu cât sunt mai multe cu atât mai bine: terapeut *Tetha healing*, *life-coach*, master NLP etc. În plus, în unele ocazii, apare menționată și educația formală, dacă este din domeniul vânzărilor sau al științelor sociale, în special din psihologie și sociologie. În unele cazuri pot fi menționate doar studiile din psihologie, mai ales că sintagma *dezvoltare personală* este întâlnită în teoria psihologică și există multe practici care împrumută termeni și tehnici din cercetările psihologice. Pentru a clarifica conceptul voi descrie care sunt deosebirile dintre dezvoltarea personală și celelalte servicii oferite de psihologi: consilierea și terapia.

Terapia diferă de dezvoltarea personală la nivelul scopului pe care și-l propune. Terapia este recomandată, conform psihologilor, persoanelor despre care se consideră că au probleme mai dificile de depășit, gradul de dificultate fiind definit de fiecare tip de terapie în parte, după cum reiese din următoarele citate:

Terapia merge mai mult pe probleme de nevroze și chiar psihoze care cumva vin în suprapunerea tratamentului psihiatric (D.A., psiholog, 25 ani).

Scopul principal în terapie este de a remite simptomele. Sunt orientări care lucrează numai pe simptome, alte orientări în care lucrează cu alte aspecte, dar care sunt conectate la simptom și apoi reglează simptomele (D.G., psiholog, 35 ani).

Astfel, terapia este recomandată persoanelor care au probleme și are ca scop tocmai rezolvarea acestor probleme contribuind la transformarea clientului într-un individ sănătos din punct de vedere psihologic.

Consilierea seamănă mai mult cu practicile de dezvoltare personală, mai ales că și conține o componentă de dezvoltare personală. Totuși, conform definițiilor oferite de psihologii intervievați, aceasta se adresează persoanelor „normale în situație de criză”, spre deosebire de practicile de dezvoltare personală care se referă la îmbunătățire. Un alt mod de a înțelege diferențele dintre cele trei servicii este prin ordonarea lor în funcție de persoanele cărora se adresează. Terapia este recomandată în cazul problemelor grave și foarte grave, consilierea este recomandată problemelor moderate, iar dezvoltarea personală urmărește o îmbunătățire a persoanelor participante.

Meseriile de formator (*trainer*), formator de formatori (*trainer of trainers*, utilizat în discuții drept *ToT*), coach, practician de dezvoltare personală sunt reglementate și prezente în codul muncii. Cu toate acestea, cunoașterea transmisă în cadrul acestor cursuri de formare în dezvoltare personală, nu este reglementată de nici o organizație sau sistem de organizații. În cazul coachingului există forme de organizare, asociații de practicieni prin care se încearcă reglementarea

meseriei, însă pentru alte forme de dezvoltare personală nu există. Așadar, modul în care funcționează, veridicitatea informațiilor, a certificărilor, circulația cunoașterii depinde doar de experiența personală a participanților care în funcție de preferințele pentru anumite tipuri de practici hotărâsc ce e bun sau nu. Într-una dintre organizațiile unde am asistat la cursuri, organizatoarele au menționat dezamăgite că le-a propus un trainer să țină un curs, dar după proba la care au participat, ele și-au dat seama că informația era plagiată, deși el pretindea că este o metodă dezvoltată de el. Cu toate că documentarea din alte cărți de dezvoltare personală sau din alte cursuri sau bloguri/alte scrieri online este o practică recurentă pentru a construi o anumită metodă sau un anumit atelier, majoritatea practicienilor specifică de unde au obținut informația, pentru a oferi un fel de legitimitate aproape științifică operei lor, care poate fi comparată ca mod de construcție cu sistemul de citare pentru un articol academic.

Certificările reprezintă un mod de legitimitate a practicianului, care nu este oferită de o instituție specializată, ci de cunoașterea în prealabil a clientului despre metoda respectivă și despre școala absolvită de practician.

Clienții

În cadrul cursurilor la care am participat am remarcat că majoritatea persoanelor care au participat erau femei, în majoritatea interviurilor pe care le-am realizat am avut interlocutoare femei, iar în discuțiile pe care le-am avut cu pasionatele și pasionații mi-au confirmat că majoritatea participantelor sunt femei.

Există forme de servicii de dezvoltare personală construite în jurul genului – ateliere de feminitate sau cursuri pentru bărbați. Atelierele de feminitate conțin discuții despre teme precum nașterea sau menstruația. Din descrierile acestora, atelierele propun o formă de împuternicire a femeii prin folosirea potențialului feminin. Nu am identificat raportări la genul masculin de care ar putea depinde manifestarea acestui potențial, în schimb cursurile pentru bărbați sunt de cele mai multe ori cursuri pentru *agățat* (pick-up) femei. În modul de promovare a atelierelor de feminitate există o formă de feminism liberal, ce propun o împuternicire a femeilor prin identitatea lor care să nu depindă de raportarea la un altul. Spre exemplu, Oana Stoianovici, fondatoarea *The Feminine*, organizează ateliere prin care participantele sunt încurajate să își cultive preocupările și să nu devină dependente de alte persoane, în special în relațiile amoroase. Există și o componentă de programe care discută despre cum se construiesc relațiile cu bărbații, unde condiția cea mai importantă este ca femeia să își crească „capacitatea de a se înțelege, proteja și dezvolta ca femeie”.

Cursurile care se adresează doar bărbaților sunt cursuri de *pick-up* care au și o componentă de dezvoltare personală pentru bărbați. Omega Men oferă sfaturi și tehnici prin care pot fi atrase femeile în cluburi sau în alte locuri. Aceștia oferă strategii directe prin care pot fi făcute aceste activități, cum ar fi ca bărbatul să

nu răspundă direct la întrebările adresate de partenera de conversație, să nu fie interesat de răspunsurile pe care le primește, ci să mențină scenariul oferit de Omega Men. Un alt exemplu similar de practicant care oferă cursuri dedicate bărbaților este Pera Novacovici. Pe lângă cursuri, Novacovici a publicat și o carte, *Arta Seducției*, care costa 99 RON. Această include sfaturi despre cum pot fi cucerite femeile, însă pornește mai întâi cu verificarea încrederii în sine și rezolvarea problemelor de dezvoltare personală ale cititorului. Construit similar cursurilor adresate femeilor, cu diferență că volumul conține și un capitol despre cum cucerești o femeie și cum poți ajunge să întreții relații sexuale cu ea.

Cu toate că ambele tipuri de cursuri reflectă caracteristici stereotipice legate de cele două genuri (cele despre feminitate discută despre emoții și senzualitate, pe când cele de masculinitate discută despre putere și încredere), cele care se adresează bărbaților au o abordare unidimensională față de femei – femeile sunt imaginate ca persoane care apreciază o persoană care le ignoră și ocazional le jignește. Ele sunt considerate actori pasivi pe piața întâlnirilor, care așteaptă o persoană care nu le ascultă și le domină pentru a le cuceri.

Există diferențe și în ceea ce privește vârsta participanților, majoritatea persoanelor care participă la cursuri sunt persoane de 25-35 de ani. Persoane în vârstă am observat la târgul Body, Mind & Spirit și în special la atelierele cu tentă spirituală. Cu toate acestea, vârsta nu reprezintă nici ea o barieră în participarea la practici de dezvoltare personală, există cursuri pentru preșcolari, bloguri de dezvoltare personală ținute de persoane sub 18 ani și participanți și practicieni care au peste 65 de ani.

Procesul de dezvoltare personală nu se finalizează niciodată și nu este reversibil, așa consideră toți pasionații și practicanții cu care am discutat. Acesta implică determinare și persuasiune și un consum de timp ridicat. O bună parte dintre cei care devin pasionați se gândesc să practice la rândul lor servicii de dezvoltare personală. Un motiv pe care îl precizează este nevoia să împărtășească altor persoane ce au învățat. Există un entuziasm destul de mare și o încredere crescută că această cunoaștere poate ajuta pe toți oamenii. Astfel, aceștia promovează dezvoltarea personală în grupul de prieteni și apropiați, dar doresc să împărtășească cu toată lumea aceste lucruri din care așteaptă și o formă de monetizare.

Relația cu instituțiile

Procesul de dezvoltare personală a început să primească și suport formal din partea statului român în ultimii ani. În 2013 a fost introdusă disciplina „Dezvoltare personală” pentru clasele pregătitoare, întâi și a doua. Competențele generale urmărite pe care această disciplină dorește să le formeze, conform programei, sunt:

1. Manifestarea interesului pentru autocunoaștere și a atitudinii pozitive față de sine și față de ceilalți;

2. Exprimarea adecvată a emoțiilor în interacțiunea cu copii și adulți cunoscuți;
3. Utilizarea abilităților și a atitudinilor specifice învățării în context școlar.

Acestea sunt similare cu scopurile asumate și de alte cursuri de dezvoltare personală la care am participat sau observat în mediul online. Decizia introducerii acestei discipline a fost motivată prin recomandările făcute de Consiliul European „care subliniază rolul important al consilierii și orientării ca suport concret pentru câștigarea autonomiei învățării, pentru deciziile cotidiene ale individului, facilitarea accesului la servicii de consiliere pentru toți cetățenii, de la vârste tot mai mici”¹. Sprijinul instrumentelor europene de finanțare în oferta serviciilor de dezvoltare personală este vizibilă și prin „Centrele Fericirii”, un proiect POSDRU de construcție a unor centre care oferă dezvoltare personală și servicii de îngrijire corporală – masaj, nutriție etc. și alte proiecte finanțate din fonduri europene pentru diferite forme de servicii de dezvoltare personală.

În cadrul Institutului de Științe ale Educației a fost susținută implementarea unui proiect finanțat din fonduri structurale pentru a oferi servicii de coaching pentru 1.400 de profesori. Există numeroși alți actori privați din zona non-guvernamentală care, în parteneriat cu instituțiile publice, oferă servicii de dezvoltare personală către publicul larg. Acorns, o grădiniță privată, a organizat în 2016 cursuri de formare pentru 80 de învățători și educatori din diferite orașe din România. Aceasta are și o divizie care are drept scop instruirea profesorilor în folosirea instrumentelor de training și coaching². În Brașov, Colegiul Mircea cel Bătrân împreună cu ONG-ul Butterfly Dreamer și Centrul European de Resurse Civile România au organizat „Academia de Leadership și Dezvoltare Personală” pentru liceeni, un curs de două zile de dezvoltare personală. Prin intermediul serviciului de alerta Google³ am primit informații despre mai multe genuri de activități de dezvoltare personală pentru elevi prin colaborarea instituțiilor statului și organizații non-guvernamentale.

Nu doar profesorii și elevii au primit acces la aceste informații. În 2013 a fost organizat un seminar de două zile de dezvoltare personală de către Institutul Național al Magistraturii. Printre temele abordate au fost: „*Ce înseamnă să fii prezent. De ce comunicăm prost? Comunicarea non-verbală*”, „*Planificarea timpului ca instrument esențial. Metode de planificare*” sau „*Cum să devii asertiv*”. Toate acestea reprezintă teme întâlnite în majoritatea cursurilor de dezvoltare personală care nu sunt direcționate către o profesie anume.

Un alt exemplu de susținere oficială și de răspândire în țară sunt autoritățile locale care organizează cursuri de dezvoltare personală. Spre exemplu, primăria Sihlea din județul Vrancea continuă organizarea de cursuri de dezvoltare personală pentru tineri din fonduri proprii⁴, Direcția Generală de Asistență Socială și Protecția Copilului și Facultatea de Științe ale Mișcării, Sportului și Sănătății Bacău, care alături de alt ONG local, organizează proiecte de dezvoltare personală pentru tineri.

Biserica

Legătura dintre religie și dezvoltare personală este cea mai întâlnită analogie. Catilin Forsey (2015) urmărește legăturile dintre cursurile motivaționale și spiritul *new-age*, în media. Legătura este recunoscută de practicieni, care își explică interesul pentru dezvoltare personală prin căutare de spiritualitate alternativă la soluțiile oferite de bisericile clasice. Argumentul este construit în felul următor: în trecut, religia oferea ghidajul pentru viață, iar preotul era cel care oferea și îndrumarea practică, cum influența acesteia pare că s-a diminuat sau nu s-a mai adaptat la noile probleme contemporane, dezvoltarea personală este cea care o înlocuiește. Totuși, pe parcursul acestei cercetări am descoperit o dorință de adaptare a Bisericii Ortodoxe Române către temele abordate de dezvoltarea personală. Asociația Filantropia Ortodoxă Alba Iulia, care face parte din Arhiepiscopia Ortodoxă Română Alba Iulia, a organizat cursuri de formatori de formatori prin centrul său Training Dynamis care urmărește „libertate pentru afirmare de sine și descoperirea sensului valorilor”⁵. Iar editura Mitropoliei Olteniei a publicat o traducere după Samuel Smiles – *Ajută-te singur* în 2007. De menționat este reacția patriarhului Bisericii Ortodoxe Române, după incendiul din Colectiv, care a criticat abordarea psihologică pentru tratarea traumelor și am identificat și o serie de articole pe site-uri ortodoxe care au o viziune mai sceptică vizavi de terapie și psihologie⁶. Cu toate acestea, nu există o poziționare unitară, spre exemplu pe site-ul www.doxologia.ro am identificat un articol care pune în discuție căutarea dezvoltării personale și nu judecă oamenii care citesc cărți de *self-help* sau participă la ateliere atât timp cât nu uită de Dumnezeu și că scopul final este apropierea de sfințenie: să lăsăm mersul lucrurilor în seama Lui, să fim deschiși la întorsăturile pe care le poate lua situația, crezând, știind chiar că toate lucrurile, oricât de mărunte ar fi, sunt spre creșterea noastră în desăvârșire⁷.

Media

Mass-media a jucat și ea un rol importat în popularizarea practicilor de dezvoltare personală. În timp ce lucram în cadrul unui ONG pentru monitorizare media am avut și eu un moment de revelație sau „Aha moment” – termen folosit de pasionații de dezvoltare personală – când am observat că dezvoltarea personală și ideile promovate de aceasta au intrat în *mainstream*. La o emisiune populară de divertisment, „Happy Hour” cu Cătălin Măruță a fost invitată Carmen Șerban, una dintre cele mai cunoscute și mai longevive cântărețe de manele și muzică lăutărească, care a încurajat audiența să citească un autor de cărți de dezvoltare personală și spirituală, iar într-un interviu la o altă emisiune a adresat direct această temă:

Am citit foarte multe cărți de dezvoltare personală, am văzut filme. M-am dezvoltat personal. Am studiat energiile, oricine se poate vindeca dacă gândește pozitiv. Tot ce spuneți se răsfrânge asupra noastră. Dacă spuneți că nu aveți bani acum, n-o să aveți nici mâine nici poimâine⁸.

Cu toate acestea, cel mai important moment în care media tradițională a devenit interesată de acest fenomen a fost transformarea unui canal de televiziune care se adresa femeilor, denumit Euforia, în Happy Channel. Lansarea canalului a fost marcată de emisiunea „Dreptul la Fericire”, un *reality show* despre traumele femeilor și a fost moderată de către diferiți coaches.

Am considerat acest moment important deoarece canalul respectiv se adresa unui public generalist, iar emisiunea respectivă reprezenta interpretarea tehnicilor și ideilor conținute în dezvoltarea personală pentru un public larg. Însă au fost și alte momente când tehnicile și principiile dezvoltării personale au beneficiat de atenție media. A existat o emisiune despre dezvoltare personală la Radio România Cultural în 2013, „Dezvoltare personală cu Atena Graur” care realiza „în fiecare joi o călătorie virtuală în căutarea sufletului tău”, după cum este menționat pe site-ul radioului în descrierea emisiunii. Iar în 2015 la Radio France International, Mirel Bran, regizor, a lansat emisiunea „Zbor deasupra unui cuib de coach” unde invita persoane din zona dezvoltării personale să povestească cum lucrează și să explice ce înseamnă anumiți termeni sau practica lor.

Mai mult, numărul articolelor din presă care prezintă metode de dezvoltare personală a crescut. Realitatea TV, Jurnalul Național, România TV, Adevărul au publicat articole care descriu diferite metode de dezvoltare personală. Digi24 difuzează emisiunea „Tinerețe fără bătrânețe” unde sunt prezentate diferite metode de dezvoltare personală, iar pe platformele de bloguri www.voxpublica.realitatea.net și www.republica.ro au apărut analize ale fenomenului în care se atrage atenția că este o nouă religie și consumatorii trebuie să aibă grijă ce servicii folosesc. Pe o altă platformă, www.contributors.ro, se discută despre importanța dezvoltării personale în educație.

Există însă și publicații specializate, cum ar fi revista „Psychologies”, care abordează teme de dezvoltare personală și revista „Carriere” în care se discută despre rolul dezvoltării personale la locul de muncă și în viața angajatului.

În plus, relația dintre dezvoltare personală și media este construită și prin intermediul mai multor vedete autohtone din televiziune care au devenit coach sau traineri. Andreea Marin, una dintre cele mai populare vedete din România la începutul anilor 2000, și-a obținut certificarea în coaching. În 2016, Adriana Bahmuțeanu, altă autoare de emisiuni de televiziune, a devenit și ea coach.

Organizațiile pentru studenți

O modalitate importantă de popularizare a practicilor de dezvoltare personală sunt organizațiile studențești. Asociațiile studențești s-au transformat și ele în urma procesului de neoliberalizare. Acestea au trecut de la a discuta despre situația studenților în universitățile din România la pregătirea acestora pentru piața muncii – dezvoltare personală și parteneriate cu companii private. ANOSR – Alianța Națională a Organizațiilor Studențești din România a organizat ultimul protest ce privea drepturile studenților în 2011. În schimb, numărul programelor care oferă dezvoltare personală pentru membri a crescut exponențial. Totuși, munca de a lupta pentru drepturile studenților nu a fost complet acaparată de dezvoltarea personală. Spre exemplu, în acest an (2019) menționau că în urma activității lor au reușit să crească cuantumul alocației de masă pentru taberele studențești. Cu toate acestea, aproape în unanimitate organizațiile au adăugat ca scop principal dezvoltarea personală a studenților conform obiectivelor declarate pe site-urile acestora.

Pe lângă organizațiile care funcționează pe lângă universitățile, au apărut și organizațiile internaționale care au drept scop principal să promoveze dezvoltarea personală pentru studenți. Cel mai bun exemplu în acest caz este AIESEC, o organizație internațională nonguvernamentală înființată de către studenții din mai multe țări în 1930, ce avea un scop specific acelor vremuri: „extinderea înțelegerii între națiuni prin extinderea înțelegerilor asupra indivizilor, schimbăm lumea câte o persoană pe rând”. Între timp, misiunea s-a modificat și adaptat noilor condiții social-economice. În momentul actual oferă programe de leadership pentru studenții membri.

AIESEC a pătruns în România în anul 1990 și în momentul actual și-a extins rețeaua din România în 14 orașe din țară. În cadrul acestei organizații este practică o formă de coaching/dezvoltare personală, după cum descrie un coach într-un interviu:

Practic, înainte exista un sistem de „mec (member education cycle)”, era un sistem prin care oamenii își puneau obiective atât personal, cât și profesional. Și le puneau practic ghidați de un alt membru care era din departamentul de resurse umane. Și practic toți oamenii din organizație au ajuns să se familiarizeze cu această, nu știu, modalitate de a te organiza pentru că li se oferea un cadru. După aia, ca follow-up al acestui cadru, se făcea coaching, da, coaching, într-un fel de coaching primitiv, doar în comparație cu ceea ce înseamnă de fapt coaching-ul. Au descoperit acest tool și mulți dintre oamenii care au fost în AIESEC devin coach sau trainer. Bineînțeles formați de alte școli (M.M, coach, fost membru AIESEC).

Concluzii

Pe parcursul celor cinci ani de cercetare am observat cum dezvoltarea personală a trecut de la o activitate de nișă la o activitate care se adresează unui public larg. Numărul metodelor disponibile pe piață a crescut semnificativ, în aceeași măsură cu gradul de adresabilitate. Paleta de servicii de dezvoltare personală din România a început să se diversifice și să pătrundă în tot mai multe orașe. O metodă de dezvoltare personală este compusă din două componente: spiritual și științific. Peste acestea două, practicianul adaugă aportul personal care poate fi și el de două tipuri: educația primită și experiența de viață. În plus, acesta poate obține certificare în metoda respectivă, în schimbul unei sume de bani este inițiat în folosirea metodei respective sau prin practicarea acestuia alături de o persoană care l-a rândul ei a fost inițiată de o alta. Metodele și tehnicile de dezvoltare personală sunt validate de către clienți, analizând certificările și prin participarea efectivă la o demonstrație sau la un curs al practicianului metodei respective. Cei mai mulți clienți pe care i-am observat erau de gen feminin, observație susținută și în literatura de specialitate. Ilouz (2008) discută despre importanța pusă pe emoții în spațiu public, iar emoțiile au fost privite ca un domeniu specific genului feminin.

În cadrul acestui articol mi-am propus să descriu cum are loc procesul de neo-guvernamentalitate. Am discutat despre cum fenomenul de dezvoltare personală a început să primească suport și din partea instituțiilor statului. Primul pas l-au reprezentat liniile de finanțare structurale din partea Uniunii Europene, în special linia dedicată resurselor umane. Al doilea a fost implicarea practicilor în educația formală, atât prin introducerea unei materii specifice, cât și prin promovarea cursurilor pentru elevi prin organizații non-guvernamentale. Există un număr considerabil de ONG-uri care propun introducerea dezvoltării personale în educația formală. Acest fenomen este prezent atât la nivel de educație preuniversitară, cât și la nivel universitar, prin intermediul organizațiilor studențești. Amploarea acestui fenomen a devenit vizibilă și în media, existând chiar o televiziune preocupată de acest subiect – Happy TV. Din același motiv și Biserica Ortodoxă a început să construiască materiale care să adreseze tematica dezvoltării personale. Implicarea instituțiilor statului, a bisericii și a canalelor media determină pe de o parte o creștere a accesibilității acestor servicii pentru populație, iar pe de altă parte contribuie la promovarea acestui model de dezvoltare de subiecți responsabili de propria persoană.

Note

¹http://programe.ise.ro/Portals/1/2013_CP_I_II/55_Dezvoltare%20personala_CP_II_OMEN.pdf.

²<http://www.comunicatedepresa.ro/acorns-british-style-nursery/educatorii-din-cresele-si-gradinitile-de-stat-instruiti-pentru-al-doilea-an-de-traineri-din-marea-britanie-si-canada-la-conferinta-de-educatie/>.

³ Alerta Google este un serviciu oferit de Google prin care utilizatorul primește prin e-mail cu o lista în care termenul cheie cautat este prezent pe site-urile de știri. Am folosit sintagma „dezvoltare personală” și am primit pe e-mail notificări de fiecare dată aceasta apărea pe site-urile de știri.

⁴ http://www.monitorulvn.ro/articole/galerie-foto-workshop-dezvoltarea-personala-pentru-adolescen-i--la-sihlea_2_70868340.html.

⁵ <http://ziarulunirea.ro/curs-dinamic-si-inedit-organizat-de-centrul-de-training-dynamis-al-asociatiei-filantropia-ortodoxa-alba-iulia-385766/>.

⁶ <http://ortodoxiatinerilor.ro/psihologie-ortodoxa/17384-tehnici-de-psihoterapie-vazute-din-perspectiva-ortodoxa>.

⁷ <http://www.doxologia.ro/societate/terapie-pentru-suflet/viata-ca-moarte-adevarata-dezvoltare-personala-este-desavarsirea>.

⁸ http://www.wowbiz.ro/carmen-serban-o-ia-pe-urmele-lui-oreste-care-este-metoda-ei-de-a-se-apara-de-energiile-negative_88572.html.

⁹ http://www.radioromaniacultural.ro/dezvoltare_personala_cu_atena_graur-10074.

Bibliografie

- Blackman, L. (2010) *Embodying Affect: Voice-Hearing, Telepathy, Suggestion and Modelling the Non-Conscious*. *Body & Society* 16, 1, 163-92.
- Binkley, S. (2014) *Happiness as Enterprise: An Essay on Neoliberal Life*. Albany: SUNY Press.
- Byrne, R. (2006) *Secretul*. București: Adevăr Divin.
- Cloud, D. (1998) *Control and Consolation in American Culture and Politics: Rhetoric of Therapy*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Erjavec, K. și Volcic, Z. (2009) Management through Spiritual Self-Help Discourse in Post-Socialist Slovenia. *Discourse & Communication* 3, 2, 123-43.
- Forsey, C. A. (2015) *How to become an advice guru: the new age spirit of entrepreneurial selfhood*. Teza de doctorat, Universitatea din British Columbia.
- Foucault, M. et al. (1988) *Technologies of the Self: A seminar with Michel Foucault*. Amherst, MA: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (2007) *Nașterea Biopoliticii*. Cluj-Napoca: Idea.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

- Hamilton, M. (2000) An Analysis of the Festival for Mind-Body-Spirit, London, în M. Bowman și S. Sutcliffe (ed.), *Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality*, Edinburgh University Press: 188-200.
- Hardt, M. și Negri, A. (2000) *Empire*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hazleden, R. (2003) Love Yourself The Relationship of the Self with Itself in Popular Self-Help Texts. *Journal of Sociology* 39, 4, 413-28.
- Illouz, E. (2008) *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Berkeley: University of California Press.
- Lasch, C. (1979) *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W. W. Norton & Company.
- Madsen, O. J. (2015) *Optimizing the Self: Social Representations of Self-Help*. New York: Routledge.
- Matza, T. (2012) Moscow's Echo: Technologies of the Self, Publics, and Politics on the Russian Talk Show. *Cultural Anthropology* 24, 3, 489-522.
- Nolan, J. L. (1998) *The Therapeutic State: Justifying Government at Century's End*. New York: NYU Press.
- Ouellette, L. și Wilson, J. (2011) Women's Work. *Cultural Studies* 25, 4-5: 548-65.
- Puttick, E. (2000) Personal Development: The Spiritualisation and Secularisation of the Human Potential Movement, în M. Bowman și S. Sutcliffe (ed.), *Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality*, ediție de. Edinburgh University Press: 201-219.
- Rose, N. (1996) *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. New York: Cambridge University Press.
- Rimke, H. M. (2000) Governing Citizens Through Self-Help Literature. *Cultural Studies* 14, 1, 61-78.
- Smiles, S. (2008) *Self Help; With Illustrations of Conduct and Perseverance*. Arc Manor LLC.
- Swan, E. (2010) *Worked Up Selves*. London: Palgrave Macmillan.
- Tie, W. (2004) The psychic life of governmentality. *Culture, Theory and Critique*, 45, 2, 161-76.
- Trifan, E. (2016) I am Worthy, I Want and I Can: the Social Implications of Practicing Personal Development. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Sociologia*, 61, 2, 49-70.
- Trifan, E. (2015) Coaching and personal development: the construction of the self in a community of practice in Bucharest. *Romanian Journal of Politics and Society*, 61, 49-70.